УДК: 371.3

Сагынбаева Р.Т.

Бишкек

БАЛДАР АДАБИЯТЫНЫН ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ ЖАНА АНЫ ПАЙДАЛАНУУ УСУЛДАРЫ

Мектеп жашына чейинки балдардын акыл-эсинин ѐнүгүүсүн ишке ашыруу үчүн тарбиячы курчаган айлана-чѐйрѐ тууралуу түшүнүк берип, аны жеткиликтүү жѐнѐкѐй тил менен баяндоо керек. Акыл-эс тарбиясынын негизги милдети – баланын жаш ѐзгѐчѐлүгүнѐ карата курчаган айлана-чѐйрѐнүн маанисин, ордун, касиеттерин эмнеден турарын, эмне үчүн керек экенин айтып түшүндүрүү болуп эсептелет. Жандуу жана жансыз жаратылыш, табигый кѐрүнүштѐр, кубулуштар жѐнүндѐ маалымат берилет. Баланын чыныгы дүйнѐнү түшүнүп, таанып-билүүсүн, табиятка, адамга, коомго туура мамилесин калыптандырууда акыл-эс, ойдун мааниси чоң. Курчаган чѐйрѐнү билүүгѐ кумарлыгын, акыл-ой жѐндѐмүн ѐнүктүрүү, кѐргѐн кубулуштарды талдоого, салыштырууга, корутунду жасап, ѐз оюн туура жеткизе билүүгѐ үйрѐтүү үчүн сабакта жана сабактан тышкаркы убакта кѐркѐм чыгармаларды пайдалануу ѐтѐ маанилүү.

Мектеп жашына чейинки балдардын акыл-эсин ѐстүрүп, ойлоосун калыптандыруу үчүн тарбиячы түшүндүрүү, билим берүү, сүрѐттѐрдү кѐрсѐтүүдѐ балдар адабиятын жетекчиликке алат. Ал «кѐркѐм адабият» сабагында ишке ашары белгилүү. Акыл-ой тарбиясы максатка ылайык жүргүзүлсѐ, ал баланын логикалык ойлоосун, таанып билүү жѐндѐмүн арттырып, ой корутундусун жасай билүүгѐ үйрѐтѐт. Ошондуктан, тарбиячы кѐркѐм чыгарманын мазмунуна жараша кѐркѐм сабактын максатын так, ачык коѐ билүүсү керек. Ошондо гана кѐркѐм чыгарма ѐзүнүн тарбиялык милдетин аткара алат. Акыл-ой жагынан бала канчалык ѐскѐн болсо, ал суроолорду ошончолук кѐп коет. Ойлоо аркылуу бала тажрыйба жыйнайт, нерселер жѐнүндѐ, анын себептерин, байланыштарын аныктоого тырышат, аракеттенет. Мисалы, ал заттардын кандай абалда экенин түшүнүүгѐ кызыгат.

Баланын акыл-оюн ѐнүктүрүп, калыптандыра турган оозеки чыгармалардын кенен тараган түрү – табышмактар. Табышмак жана аны табуу үчүн ойлоо, ойлогон ишинин натыйжасына жетүүгѐ жатыктырат. Табышмакты табуу баланын акыл-эсин жетилтип, кѐңүл коюусун арттырат. Оюнун учкул болуусу, ой-санаасын калыптандырып, иш-аракетке умтулуусун күчѐтѐт. Жазуучулар кыргыз элинин үрп-адат, салтында табышмактын алган ордун ѐзгѐчѐ белгилеп, ата-бабанын жаш балага бере турган тарбиясында тапкычтыгын, тез ойлоп, эске сактап калууда пайдасы чоң экенин айтышкан. Баланын акыл-оюн ѐнүктүрүүдѐ табышмактын мааниси ѐтѐ зор экенин эч ким талашпайт. Ал баланын акыл-эсин, ойлоосун жетилтирүү менен бирге ой жүгүртүп, айланадагы кубулуштардын ѐзгѐчѐлүктѐрүн ажыратып, окшоштуктарын салыштырып, фантазиялык ойлоосун ѐнүктүрѐт. Табышмакты кѐркѐм адабият сабагында пайдаланууга болот. Аны жаңы сабакты ѐтүүдѐ, түшүндүрүүдѐ же бышыктоодо, кайталоодо колдонушат. Себеби, табышмактын жандырмагы кѐп нерсени билдирет. Анын жашыруун сыры нерселерге берилген мүнѐздѐмѐлѐр боюнча ачылат. Айланада болуп жаткан кубулуштарга кѐңүл бѐлүп, байкап, анын себебин издештирүүгѐ үйрѐтѐт. Мисалы, «Менин айылым» деген теманы ѐткѐндѐ табышмакты бышыктоо максатында колдондук.

Мектеп жашына чейинки баланын адамгерчилик сезими менен ой-санаасынын алгачкы элементтери ѐнүгѐ баштайт. Мунун ѐзү үйбүлѐдѐгү адамдардын бири-бирине болгон сүйүүсүн, сыпайы-сылык, маданий карым-катнашын, жолдоштору менен ойногондо, бала-бакчадагы карым-катнаштан байкашат. Тарбиячынын милдети баланын оюнда эми ѐнүгѐ баштаган адамгерчилик сапаттарын арттырып, чоңдорду сыйлоого, адамга камкордук кѐрүүгѐ, жүрүм-турум эрежелерин сактоого багыттап, курбалдаштары,

жолдоштору менен маданий карым-катнаш жасоого ъйрётъъ болуп эсептелет. Баланын жъръм-туруму менен тартибин калыптандырууда адамгерчилик тарбиясынын мазмунуна байланыштуу ата-энесине, бала-бакчага, туулган жерге, элине, жаратылышка, жолдошторуна, айылына, шаарына деген съймёнчълък сезимине тарбиялай турган чыгармалар тандалып алынат. Бардык адамзатка, жаратылышка деген съймёнчълъктъ тарбиялоонун башкы куралы – элдин тили, маданияты, эне тилинин кудурети элдик оозеки адабият ългълёръндё десек ката кетирбейбиз. Балдарга арналган чыгармаларды кёркём адабият сабагында пайдаланабыз.

Баланы мектепке даярдоодогу башкы милдет адамгерчилик сапаттарды, жъръм-турум эрежелерин сактоону калыптандыруу болуп эсептелет. Кёркём адабият сабагында адамгерчилик сапаттарды тарбиялоо ъчън мазмуну кызыктуу жъръм-турум маселелерин калыптандыра турган чыгармалар тандалып алынат. Анын тёмёндёгъдёй жолдорун кёрсётё кетели:

- адамгерчилик сапаттарды ар бир балага ъйрётъп, аны аткарууну талап кылуу;
- адептъълък негиздерин балдарга айтып, аны аткаруу жолдорун кёрсётъъ;
- ыймандуулук салттарын (келечектеги турмуш мыйзам ченемдъълъктёргё ишенъъ, адал, адилет, чынчыл болуу, улуу-кичъъ менен сый болуу, кичипейил болуу ж.б.) тарбияланууучуларга ар тараптан билдирип, аны турмушта колдоно билъъсън талап кылуу;
- адамгерчилик жана ыймандуулук сапаттар тууралуу аьгемелешъъ, пикир алышуу, ойго чабуул, айтуу уюштуруп, ой менен аракетти тактоо ж.б.;
- визуалдык, аувизуалдык (сърёт, кинофильм, радио, театр) тарбия иштерин уюштуруу аркылуу баланын ыймандуулук сапатын калыптандыруу ж.б.

Биз кёркём чыгармаларды тарбия ишинде колдонуунун жолдорун караштырганда, жогоруда айтылган ойлорду жетекчиликке алдык. Ошону менен бирге, кёркём адабияттык фольклор жанрлары – жомок жана макал-лакаптарды баланын жакшы сапаттарын тарбиялоодо тийгизген таасирин да талдоого аракеттендик. Балдарга арналган макалдар менен лакаптардын ёзгёчёлъктёръ анын тъзълъшъ менен маанисине жараша тарбия иштеринде колдонуу максатына жараша пайдаланылды. Макал-лакаптар балдарды тереь ойлонтуу менен бирге, аларды кёркём съйлёёгё, сёз байлыгын ёстъръъгё жардам берет. «Адептъълък алиппеси» деген теманы ёткёндё «Адептъъ бала – ардуу бала, адепсиз бала – шордуу бала», «Жакшы адам – элдин ырысы» сыяктуу макалдар сабактын максатына жараша айтылды.

Мектеп жашына чейинки балдарды жёнёкёй эмгек търлёрън ёздёштъръъгё тарбиялоодо: ёзън-ёзъ тейлёёгё, турмуш-тиричилик эмгегин, жаратылыштагы эмгек, кол эмгеги менен тааныштырып, эмгек аракетинде жоопкерчилик сезимин тарбиялап, эмгектенъъгё болгон ынтаасын калыптандыруу керек. Ал ъчън тарбиячы баланын кызыгуусун туудуруп, эмгектин маанисин тъшъндъръп, иш-аракетке багыттайт, кёрсётёт. Эмгектин кайсы търъ болсо да, ал мектеп жашына чейинки балдардын кънъмдък турмушунда керек. Ошондуктан баланы мектептеги окуугa даярдоодо эмгек аракетинин маанисин эске алып, балдарды чоьдордун эмгеги менен тааныштыруу, аны урматтоо, эмгекке деген кызыгуусун арттыруу, жёнёкёй эмгек търлёрън ъйрётъъ, кёпчълък ъчън иштей билъъ максаты кёздёлёт.

Эмгекке ъйрётъънън негизги куралы – оюн. Ошон ъчън оюн эмгек менен байланышта жъргъзълёт. Мисалы, ёзън-ёзъ тейлёёдё ёз тёшёгън, кийимин, оюнчуктарын жыйноону тарбиячы тъшъндъръп, ойнотуп отуруп иштёёгё тарбиялайт. Ойноп бъткёндё, иштеген ишин баалап, аны эмгектенъъгё кызыктырат. Бала бакчада кёркём адабият сабагында берилген эмгек тарбиясынын търлёръ менен тааныштырууда: ёзън-ёзъ тейлёё, турмуш-тиричилик эмгеги, жаратылыштагы эмгек, ошону менен катар, эмгек адамдарын урматтоого тарбиялоо, чоьдордун иштерин баалай билъъгё ъйрётъъ каралган. Ёзгёчё

жомоктор, аьгемелер, макал-лакаптардын балдарды эмгекке тарбиялоодо алган ордунун ёзгёчё экенине кёзъбъз жетти.

Мисалы, А.Токомбаевдин эмгек тууралуу ырында:

Тереь айдап,
Топурагын майдалап,
Тандап-тандап,
Сортко бёлъп кайталап,
Картёшкё эктим …
Бир тъбъьдён,
бир чоь чака алайын … ж.б. же болбосо Ж.Жакиевдин:

Кызылчасын кырдаган,
Калкы кантка жыргаган.
Эмгек баатыр ким экен
Эли съйъп сыйлаган?

Балдарды эмгектенъъгё кызыктырып, ёз алдынча иштей билъъгё ъндёй турган чыгармаларды сабакта туура пайдаланган учурда, чоьдордун эмгегинин натыйжасын кёрё билъъгё ъйрётълёт.

Кёркём адабият сабагында окулган чыгарманы кънъмдък тажрыйбада колдоно билъъ, эмгектене билъъ менен байланышта каралат. Эмгек процессинде балдар ёсъмдъктёрдъ кътъп-багууга, коргоого, топтогу нёёмётчълъккё, жаратылыш бурчундагы иштерге ёз алдынча баа беръъгё, корутунду жасоого ъйрётёт. Эмгектин тързлёръпё карата кёркём чыгармаларды талдап, андагы эмгек тързлёрън ажыратууга кесип тързлёръ тууралуу тъшънъктёрън тереьдетъъ максатында жомоктордон, ырлардан, эмгекке байланыштуу макал-лакаптарды тийимдъъ, натыйжалуу пайдалана билсе, жыйынтык чыгары сёзсъз. Мисалы: «Эмгек кылгын эринбей, эринчээк жалкоо дедирбей», «Адамды эмгек бактылуу кылат», «Эмгек менен эл кёгёрёт» ж.б.